

Ptolemaeïsch Egypte. Een maatschappij met twee gezichten

door

W. CLARYSSE

INLEIDING: METHODISCHE PROBLEMEN

Tussen 330 en 323 verovert Alexander de Grote het hele Nabije Oosten. Eén van de gevolgen van zijn veroveringstocht is een massale emigratie vanuit het overbevolkte Griekse moederland. De Griekse taal wordt een wereldtaal, gesproken door alle gecultiveerde mensen vanaf Afghanistan tot in Marseille. En de Griekse literatuur brengt enkele eeuwen later de grootste best-seller aller tijden voort: het Nieuwe Testament. Men zou verwachten dat de Grieken zelf deze periode als het hoogtepunt van hun beschaving zouden beschouwen, zowel politiek als cultureel, zoals de Italianen en de Arabieren in de loop van hun geschiedenis telkens weer terugblikten op het Romeinse keizerrijk en het wereldrijk der kaliefen, maar dit gebeurde merkwaardig genoeg niet. In plaats daarvan kijken ze op naar de vijfde eeuw vóór Christus, een periode van verdeeldheid in stadsstaatjes en van onderlinge twisten, en ze trachten in hun geschriften het Attisch van deze tijd na te bootsen. De literatuur van de periode na Demosthenes beschouwen ze als minderwaardig.

En de geschiedschrijvers van de moderne tijd volgen het voorbeeld van de door hen bewonderde antieken, en behandelen de periode na Alexander als een onbelangrijk intermezzo tussen het klassieke Griekenland en het republikeinse Rome. De eerste volwaardige geschiedenis van deze tijd was het werk van Gustav Droysen¹, die meteen ook de term „Hellenisme” heeft gesmeed. Als centraal thema voor deze tijd, die hij vooral zag als een voorbereiding voor de komst van het christendom, noemde hij de vermenging van de culturen van Oost en West tot een nieuwe beschaving, een „Mischkultur”. En deze notie, gebaseerd op de geschiedenisfilosofie van Hegel, beheerst tot op de dag van vandaag het beeld van de hellenistische geschiedenis.

1. G. DROYSEN, *Geschichte des Hellenismus*, 1877. Droysens werk bestaat uit drie delen, afzonderlijk verschenen in 1833 (*Geschichte Alexanders des Grossen*), 1836 (*Geschichte der Diadochen*) en 1843 (*Geschichte der Epigonen*).

Niet dat iedereen nog gelooft aan deze grootschalige vermenging van volkeren en culturen, integendeel zelfs, de volgende geleerden-generaties hebben zich, zoals normaal is, afgezet tegen Droysen, en heden ten dage overheerst de idee van de gescheidenheid van culturen. In haar laatste boek „L'histoire du monde hellénistique” beklemt de bekende Brusselse historica Claire Préaux deze „étanchéité des cultures”, : West en Oost bestaan naast elkaar, er is geen werkelijke wederzijdse beïnvloeding of doordringing².

In Leuven heeft prof. Peremans, nu al meer dan vijftig jaar geleden, dit probleem aangepakt vanuit een ander gezichtspunt³. Op grond van zijn prosopografisch onderzoek interesseerde hij zich vooral voor de verhouding van de verschillende bevolkingscomponenten in Ptolemaeïsch Egypte. Ook hij stelt vast dat vermenging maar in heel beperkte mate is opgetreden en dat Grieken en Egyptenaren grotendeels naast elkaar leefden, met beperkte contactzones (zo durfden Grieken wel eens huwen met Egyptische dames). Grieken vindt hij in de hoogste posities, aan het hof in Alexandrië, aan de top van de administratie, met helemaal bovenaan de koning zelf. Volgens Plutarchus konden de Ptolemeeën, met uitzondering van de laatste Kleopatra, zelfs geen Egyptisch spreken. De Egyptenaren zijn in overgrote meerderheid boeren (fellahin); hun elite treffen we aan in de tempels en ook wel in de lagere echelons van de administratie.

De bewijsvoering van deze these is in de eerste plaats gebaseerd op het onomastisch criterium: personen met een Griekse naam worden gelijkgesteld met Grieken, personen met een Egyptische naam worden beschouwd als Egyptenaren. Peremans was er zich van bewust dat sommige Griekse namen, zoals Apollonios en Ptolemaios, ook door Egyptenaren konden worden gedragen, en dat er mensen waren met dubbele namen, een Griekse en een Egyptische (van het type Simon-Petrus of Didymus-Thomas)⁴. Maar bij zijn onderzoek speelt deze categorie geen belangrijke rol, omdat het zijns inziens ging om een beperkte groep.

Peremans gaat hoofdzakelijk te werk met een statistische methode: voor elke beroepscategorie en voor elke groep van ambtenaren telt hij het aantal personen met Griekse respectievelijk Egyptische namen. Op grond hiervan tracht hij vast te leggen tot welke etnische categorie

2. C. PREAUX, *Le monde hellénistique. La Grèce et l'Orient de la mort d'Alexandre à la conquête romaine de la Grèce*, Paris 1978, II, p. 545-679 (*Quatrième partie. La culture. Critique de l'idée de civilisation mixte*).

3. De grondgedachten vindt men al terug in Peremans' vroegste werk *Vreemdelingen en Egyptenaren in vroeg-ptolemaeïsch Egypte*, Leuven 1937.

4. Zie vooral de methodische artikels W. PEREMANS, *Ethnies et classes dans l'Égypte ptolémaïque*, in: *Recherches sur les structures sociales dans l'Antiquité classique* (Colloque FNRS, Caen 25-26 avril 1969), Paris 1970, p. 213-223 en IDEM, *Sur l'identification des Égyptiens et des étrangers dans l'Égypte des Lagides*, *Anc. Soc.* 1 (1970), p. 25-38.

een bepaalde bevolkingsgroep behoorde, en ook of er eventueel sprake was van vermenging. Het lijkt geen twijfel dat dit onderzoek tot heel wat interessante resultaten heeft geleid: zo stelt hij vast dat de priesters in de Egyptische tempels nagenoeg zonder uitzondering Egyptische namen dragen, terwijl bij de eponieme priesters van de Alexandrijnse koningscultus alleen Griekse namen voorkomen. Zo is bijvoorbeeld de sector van de brouwers nagenoeg volledig in handen van Egyptenaren, terwijl wijngaardbezitters en zelfs wijngaardeniers overwegend Griekse namen dragen. Dit laatste wordt bevestigd door andere bronnen: de Grieken waren wijndrinkers, terwijl de Egyptenaren de voorkeur gaven aan bier, hoewel ze de wijn wel kenden.

Zonder de waarde van dit type onderzoek te willen ontkennen, wil ik in wat volgt toch wijzen op de gevaren en de beperkingen van de statistische methode gebaseerd op de onomastiek. Mijns inziens is de groep van mensen, die nu eens als Grieken en dan weer als Egyptenaren optraden, veel groter geweest dan men tot hertoe heeft gedacht. Voor deze groep is het namencriterium niet valabel, en kunnen de statistieken een volledig vertekend beeld geven. Dit zou ik nu willen illustreren aan de hand van enkele concrete voorbeelden, die tegelijk mijn eigen methode en haar beperkingen in het licht zullen stellen.

1. MENCHES EN KERKEOSIRIS⁵

De dorpsadministratie in Ptolemaeïsch Egypte wordt gedomineerd door drie ambtenaren: de epistates, de komogrammateus en de komarches. De studies van Peremans hebben duidelijk aangetoond dat de epistatai, oorspronkelijk wellicht een soort „Ortskommandanten” overwegend Griekse namen dragen, de komogrammateis of dorpschrijvers daarentegen bijna uitsluitend Egyptische namen, zoals men kan aflezen uit volgende tabel⁶:

5. Cf. P.W. PESTMAN, *The official archive of the village scribes of Kerkeosiris. Notes on the so-called archive of Menches*, Festschrift zum 100-jährigen Bestehen der Papyrussammlung der österreichischen Nationalbibliothek Papyrus Erzherzog Rainer (= P.Rainer Cent.), Wien, 1983, p. 127-134.

6. De tabel is gebaseerd op W. PEREMANS, *Égyptiens et étrangers dans l'administration civile et financière de l'Égypte ptolémaïque*, Anc. Soc. 2 (1971), p. 38-45, en W. PEREMANS, *Notes sur l'administration civile et financière de l'Égypte sous les Lagides*, Anc. Soc. 10 (1979), p. 139-149. Onze tabel combineert de gegevens van deze twee artikels.

	3e eeuw	3e eeuw	3e eeuw	2e-1e eeuw	2e-1e eeuw	2e-1e eeuw
naam titel	Grieks	Egypt.	Gr.-Eg.	Grieks	Egypt.	Gr.-Eg.
epistates	46	3	15	19	5	17
komo-gram-mateus	3	20	1	1	44	11

Peremans constateert terecht het overwicht van Griekse namen bij de epistatai en van Egyptische namen bij de dorpsschrijvers, niet alleen in de derde eeuw v.C., maar ook in de latere Ptolemeeëntijd. Spontaan zet hij evenwel ook de volgende stap, en identificeert hij de dragers van een Griekse respectievelijk Egyptische naam als Grieken en Egyptenaren ⁷.

De overgrote meerderheid van deze ambtenaren zijn ons bekend uit één of een paar documenten, aan hen gericht of voor hen geschreven. Slechts in één uitzonderlijk geval kunnen we de administratieve geschiedenis van een dorp van dichtbij volgen. Van een zekere Menches, komogrammateus van het Fajoemdorpje Kerkeosiris op het eind van de tweede eeuw v.C., en van zijn onmiddellijke opvolgers bleef een heel archief bewaard, meer dan 200 teksten, waarvan sommige heel uitvoerig.

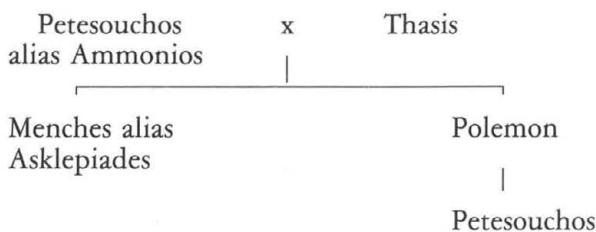
Op het eerste gezicht lijkt het beeld van de tabel hierboven door dit archief te worden bevestigd: de dorpsschrijver Menches draagt, zoals te verwachten, een Egyptische naam, zowel in de aan hem gerichte stukken als in de uitvoerige kadasterlijsten, die hijzelf heeft samengesteld. De dorps epistates, die naast hem staat, heet Polemon, een Griekse naam, afgeleid van πόλεμος "oorlog". Ietwat onverwacht is wel dat de zoon van deze Polemon de Egyptische naam Petesouchos draagt (P.Tebt. I 16 ll.12-13). Maar men kan begrijpen dat op het eind van de tweede eeuw v.C. Grieken in een Egyptisch dorp de invloed hebben ondergaan van de lokale onomastiek.

Verwarrender wordt de situatie als we moeten vaststellen dat de „Egyptische” dorpsschrijver Menches een broer heeft met de Griekse

7. Anc. Soc. 2 (1971), p.40: „en ce qui concerne les - - comogrammates, nous avons déjà donné les raisons qui nous amènent à supposer que ces fonctions furent confiées de préférence à des Égyptiens. . .; Anc. Soc. 10 (1979), p.142: „A.la tête du village se trouve un épistate, choisi le plus souvent dans les rangs des immigrés”.

naam Polemon. Dit blijkt bijvoorbeeld uit P.Tebt. I 43 ll.3-4, een petitie aan de koningen van „Menches και ὁ τούτου ἀδελφὸς Πολέμων”. P.Tebt. I 19 toont bovendien dat ook deze broer werkzaam is in de administratie van het dorp.

Het vermoeden dat leden van éénzelfde familie nu eens een Griekse en dan weer een Egyptische naam dragen, wordt bevestigd door het enige private document uit het archief, een fragmentarische Griekse vertaling van een oorspronkelijk demotisch contract. Hierin wordt Menches “Ἐλλην ἐπιχώριος” genoemd „inheemse Griek” of „in Egypte geboren Griek” en draagt hij naast zijn Egyptische ook een Griekse naam: Asklepiades. Ook de vader van Menches is een „inheemse Griek” met een dubbele naam: Petesouchos alias Ammonios. Het feit dat Menches’ vader dezelfde naam draagt als de zoon van de epistates Polemon kan nauwelijks toeval zijn: de dorpssepistates Polemon en de gelijknamige broer van Menches zijn één en dezelfde persoon. Polemon’s zoon Petesouchos is derhalve genoemd naar zijn grootvader aan vaderszijde, zoals gebruikelijk in Egypte (en in Griekenland). Zonder veel moeite kan men de volgende stamboom van de familie opstellen⁸:

Wij concluderen: de (mannelijke) leden van deze familie dragen vaak (steeds?) een dubbele naam, Grieks en Egyptisch. Maar slechts één tekst, een privé document dat toevallig in het ambtsarchief verzeild is geraakt, biedt ons beide namen tegelijk. In alle andere teksten lezen we ofwel de Griekse ofwel de Egyptische naam, en dan wel zo dat de ambtenaren de naam kiezen die past bij hun functie: Menches, die dorpschrijver is, gebruikt zijn Egyptische naam, zijn broer Polemon die de „Griekse” functie van epistates bekleedt gebruikt zijn Griekse naam.

Is deze familie nu Grieks of Egyptisch? Het is niet mogelijk dit met zekerheid te weten en het heeft ook weinig belang. De aanduiding „inheemse Griek” in P.Tebt. I 164 is een letterlijke vertaling van het demotisch *Wynn ms n Kmy* „Griek geboren in Egypte”.

8. Stamboom overgenomen uit P.W. PESTMAN, P.Rainer Cent., p.133.

Gewoonlijk beantwoordt hieraan in het Grieks Πέρσης τῆς ἐπιγονῆς, „Pers van de (tweede) generatie”, een benaming waarover heel wat geschreven is, maar waarvan de oorsprong en de precieze draagwijdte nog niet is opgeklaard.

2. DE AGORANOMOI VAN PATHURIS⁹

Wanneer men in Ptolemaeïsch Egypte een contract afsloot over een belangrijke transactie, bijvb. de aankoop van een huis, dan kon men dit op verschillende manieren beveiligen. Een eerste minimale beveiliging was natuurlijk dat men het contract schriftelijk vastlegde. Maar men kon nog verder gaan en de tekst bijvoorbeeld laten ondertekenen door zes getuigen en het origineel in bewaring geven bij één van hen. Nog veiliger was het een officiële oorkonde te laten opstellen door een notaris, een door de overheid erkend beroepsschrijver. Dergelijke notarissen kon men vinden in de Egyptische tempels: het waren leden van de priesterschap, die zich specialiseerden in het schrijven van demotische contracten. Voor Griekse contracten kon men terecht bij de agoranomoi, oorspronkelijk opzichters van de markt, maar in de hellenistische tijd notarissen. Akten die door dergelijke agoranomoi waren opgesteld hadden geen getuigen meer van doen, omdat de schrijvers (zoals onze notarissen) beëdigde personen waren, wier woord automatisch rechtsgeldig was.

Alle ons bekende agoranomoi uit Ptolemaeïsch Egypte dragen Griekse namen en het lijkt ook logisch dat deze functie, het schrijven van officiële notariële Griekse akten, aan Grieken zou worden toevertrouwd. De statistieken die prof. Peremans over deze groep heeft gemaakt, lijken schoolvoorbeelden van de scheiding der bevolkingsgroepen: Griekse agoranomoi enerzijds, Egyptische tempelscribae anderzijds¹⁰.

Gewoonlijk kennen we deze schrijvers alleen maar via de ondertekening met hun officiële titulatuur, die ze onder elk van hun akten hebben geplaatst. Wat ze verder deden in het leven, of ze rijk of arm waren, gehuwd of ongehuwd, leren de teksten ons niet. Met één uitzondering evenwel: in het stadje Pathuris is gedurende bijna een halve eeuw een familie van agoranomoi actief, die we wel beter kennen in hun privé-leven en in hun sociaal-ekonomische activiteiten.

In hun officiële functie van agoranomos volgen de leden van de familie elkaar als volgt op (de overlappingsen zijn een gevolg van het feit dat vaak twee agoranomoi gezamenlijk optraden):

9. P.W. PESTMAN, *L'agoranomie: un avant-poste de l'administration grecque enlevé par les Égyptiens?*, in: H. MAEHLER - V.M. STROCKA, *Das Ptolemäische Aegypten*, 1978, p. 208-210.

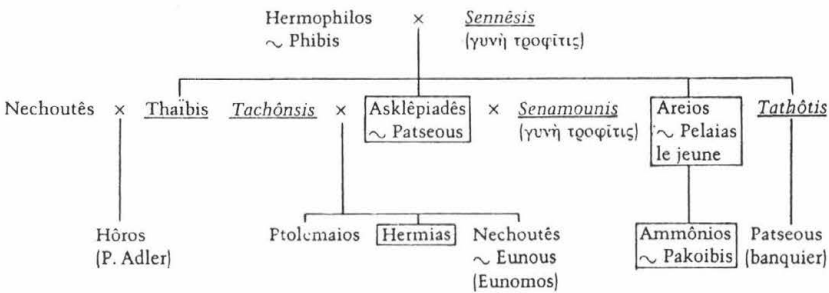
10. W. PEREMANS, *Égyptiens et étrangers dans le clergé, le notariat et les tribunaux de l'Égypte ptolémaïque*, *Ancient Society* 4 (1973), p. 59-69, vooral p.68.

Areios	131-113
Asklepiades	127-126
Ammonios	114-97
Hermias	109-98

Het gaat duidelijk om één familie. In het bureau kon men niet alleen notariële akten laten redigeren, maar ook minder formele (en dus goedkopere) contracten. Hierbij waren getuigen vereist en meermaals treden de notariszonen hierbij op als getuigen of als scribae: zo leren ze het schrijversberoep nog vóór ze zelf officiële akten beginnen te schrijven. Aldus ondertekent Ammonios zoon van Areios (de latere notaris Ammonios) als getuige een contract in 126; zijn handschrift is duidelijk herkenbaar, maar hij draagt er een militaire titel („behorende tot de soldijtrekkende ruiters”). In een ander contract treedt Hermias de zoon van Asklepiades (de latere notaris Hermias) op als getuige, eveneens met de titel τῶν μισθοφόρων ἰππέων. Dit laat toe volgende stamboompjes op te stellen van de notarissen:

Op basis van Griekse en demotische teksten heeft Pestman aangetoond dat dezelfde personen in demotische teksten soms Egyptische namen dragen of ook dubbele namen (Grieks en demotisch). Aldus heet de notaris Areios in het Egyptisch Pelaias de jongere en Asklepiades luisterde naar de Egyptische naam Patseous. Een aantal van hen was gehuwd met inheemse dames uit vooraanstaande lokale priesterfamilies op basis van een Egyptisch huwelijkscontract. Dat weten we omdat de dames γυνὴ τροφίτις heten in de teksten, een titel die het demotisch *šhm.t n s'nh* vertaalt. Dit alles resulteert in de volgende stamboom (de notarissen staan in een hokje, de dames zijn onderlijnd):

Opnieuw kunnen we ons de vraag stellen of het hier gaat om Grieken die zich hebben ingeburgerd in het lokale Egyptische milieu dan wel om Egyptenaren die een Griekse instelling hebben naar zich toegehaald. Een aanwijzing in de tweede richting biedt ons het taalgebruik van notaris Hermias. De man heeft een zeer regelmatig en esthetisch handschrift, maar zijn kennis van de Griekse taal lijkt beperkt: zodra hij niet de stereotiepe formules van de notariële contracten kan kopiëren, komt hij zwaar in de problemen met naamvallen en werkwoordsvormen. Aldus lezen we uit zijn pen de volgende merkwaardige staaltjes van Griekse syntaxis: ἐν τῇ ἄνω σφραγίδος (l. σφραγίδι); Ἐσθλάδα καὶ Πνήφιος γυνή (l. Πνήφει γυναικί); συναγραφὴν τὴν ἐτεθεῖσαν (l. τεθεῖσαν). Ondanks zijn functie lag het Egyptisch hem blijkbaar vlotter op de tong dan het Grieks.

In hoeverre is deze situatie uniek? Heeft alleen in Pathuris een vergriekste Egyptische familie het Griekse notariaat ingepalmd of gebeurde dit ook elders? Een groepje demotische teksten op loden tabletten uit het eind van de Ptolemeeëntijd tonen een gelijkaardig beeld voor het stadje Dendera, even ten noorden van Thebe: deze teksten bevatten een uitvoerige titulatuur van de leden van een priesterlijke familie, die onder andere ook fungeerden als plaatselijke scribae. Eén van hen is niet alleen in de lokale Egyptische tempel, maar ook als *sh sb.w Wjnn* = schrijver van de Griekse geschriften¹¹. Niet toevallig dragen ook deze priesters en scribae dubbele namen, Egyptisch en Grieks: ongetwijfeld vermeldden ze onder hun Griekse notariële oorkonden enkel hun Griekse naam.

3. DE GRAFSTELES VAN EL-HASSAIA

Op het eind van de 19e eeuw werden door inlandse gravers in de buurt van het antieke Apollinopolis Magna (Edfoe) vier Griekse grafgedichten in elegische disticha gevonden. De stukken kwamen in het museum van Cairo terecht en kunnen worden gedateerd op het eind van de tweede eeuw vóór Christus¹².

De gedichten zijn geschreven in zuiver Griekse traditie, met de typische aanspreking tot de voorbijganger, goede kennis van de regels van de metriek¹³ en met talrijke allusies op de Griekse mythologie

11. A.F. SHORE, *Votive objects from Dendera of the Graeco-Roman period*, Studies in honour of H.W. Fairman, 1979, p. 138-160, vooral p. 147-151.

12. De meest recente publicatie is die van E. BERNAND, *Inscriptions métriques de l'Égypte gréco-romaine*, Paris 1969, nrs. 5, 6, 7 en 35. Voor de datering, zie W. CLARYSSE in E. VAN 'T DACK e.a., *The Judaeo-Syrian-Egyptian conflict of 103-101 B.C.*, Collectanea Hellenistica 1 (1989), p. 84-88.

13. Zie het oordeel van U. von WILAMOWITZ in *Archiv für Papyrusforschung* 1 (1901), p. 233: „Dichter ist er nicht, aber Verse machen kann er noch”.

(moirai, Persephone, Phoibos). De dichter Herodes heeft zijn kunstwerkjes zelfs gesigneerd. De Egyptische couleur locale blijft beperkt tot het geleerd-poëtische toponiem Bachthis voor de naam van de stad Edfoe: dit is de oud-egyptische religieuze naam voor de stad, die in de documenten Ἀπόλλωνος πόλις ἡ Μεγάλη, demotisch *Tb3* wordt genoemd. De overledenen dragen Griekse namen (Apollonios zoon van Ptolemaios, en zijn moeder Aphrodisia dochter van Euagoras), en behoorden tot een belangrijke lokale familie: de vader Ptolemaios (nog in leven) vervulde topfuncties in administratie en leger en droeg de hoge rangtitel συγγενής „verwant des konings”.

Rond dezelfde tijd (ca. 1890) werden in dezelfde buurt ook een aantal Egyptische steles gevonden¹⁴. Een heel kort opgravingsberichtje maakt melding van een Griekse stele die hierbij aansluit¹⁵, maar later horen we hier niets meer van. De steles zijn gesteld in de traditionele stijl van de Egyptische dodensteles¹⁶: een offerformule voor de overledene, die met Osiris wordt geïdentificeerd, en een korte biografische tekst, die vooral bestaat uit een lange rij titels. Zoals vaak in de Late Tijd combineren de geëerden traditionele priestertitels met militaire en burgerlijke titulatuur. Aldus is Pashai, de zoon van Pamenches „grote generaal en commandant, enige vriend, commandant van de ruitery, dapper in de strijd, eerste dienaar van de koning, wiens bevelen hij uitvoert in het zuidelijke land, derde profeet, tweede profeet, profeet van Osiris, profeet van Amon, profeet van Harsomtous het kind de zoon van Hathor, profeet van Min, profeet van Horus van Behdeti, broeder van de koning”. De Egyptische tekst is volledig in overeenkomst met de andere teksten van dit type. Noteren we nochtans bij de laatste twee titels de plaatsnaam *Behdeti*, die in de zojuist geciteerde Griekse tekst werd weergegeven door Bachtis, en de titel „broeder van de koning”, die zou kunnen beantwoorden aan de Griekse titel συγγενής „verwant des konings”. Want het lijdt geen twijfel dat deze familie een zeer vooraanstaande plaats bekleedde, niet alleen in de gouw van Edfoe, maar in het hele „land van het zuiden” d.i. Opper-Egypte.

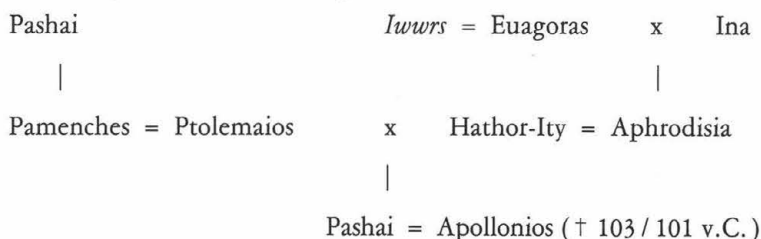
Eén enkel element in deze hiëroglifische inscripties is evenwel onegyptisch, namelijk de naam van de vader van de dame Hathor-ity. Deze naam wordt geschreven als *Iwurs* en is duidelijk een vreemde naam. In 1967 suggereerde de Franse geleerde J. Yoyotte dat *Iwurs*

14. Gepubliceerd door A. KAMAL, *Stèles ptolémaïques et romaines, Catalogue Général des Antiquités égyptiennes du Musée du Caire*, Kaïro 1905, nrs. 22018 en 22021.

15. Zeitschrift für Aegyptische Sprache 23 (1885), p. 3-4 (G. Maspéro).

16. Voor dit soort steles, zie het standaardwerk van P. MUNRO, *Die spätägyptischen Totenstelen*, Aegyptologische Forschungen 25 (1973) (de steles uit El-Hassaja worden besproken op p. 252-253); een bloemlezing van vertalingen van dit type teksten werd uitgegeven door E. OTTO, *Die graphischen Inschriften der ägyptischen Spätzeit*, Leiden 1954.

een transcriptie zou kunnen zijn van de Griekse persoonsnaam Euagoras¹⁷. Meteen gaat de deur wijd open voor een volledige identificatie van de twee families met elkaar: immers de Griekse naam Aphrodisia (de dochter van Euagoras in de Griekse stele) correspondeert perfect aan het Egyptische Hathor-ity „Hathor komt”: Hathor en Aphrodite, patronessen van de liefde, worden regelmatig met elkaar geïdentificeerd. Ook de militaire titels en de hoftitels treffen we aan beide soorten documenten. Een laatste zeer belangrijke bevestiging vinden we in enkele Griekse ostraca uit Edfoe, waar een zekere Euagoras optreedt als sitologos d.i. bankier van de graanbank (in Egypte kon men zijn graan storten op een rekening en er dan allerlei boekhoudkundige betalingen mee verrichten). Welnu in de hiëroglifische stele Kairo 22018 draagt *Iwurs* de titel „directeur van de weegschaal”. Deze weegschaal is niets anders dan de graanbank van Edfoe: zoals een bankier zijn geld moet tellen, zo moet een graanbankier zijn graan kunnen wegen. Het lijkt dus mogelijk de twee leidende families van Edfoe te herleiden tot één, en de volgende stamboom op te stellen:

4. EEN GRIEKSE SOLDATENFAMILIE UIT PHILADELPHIA

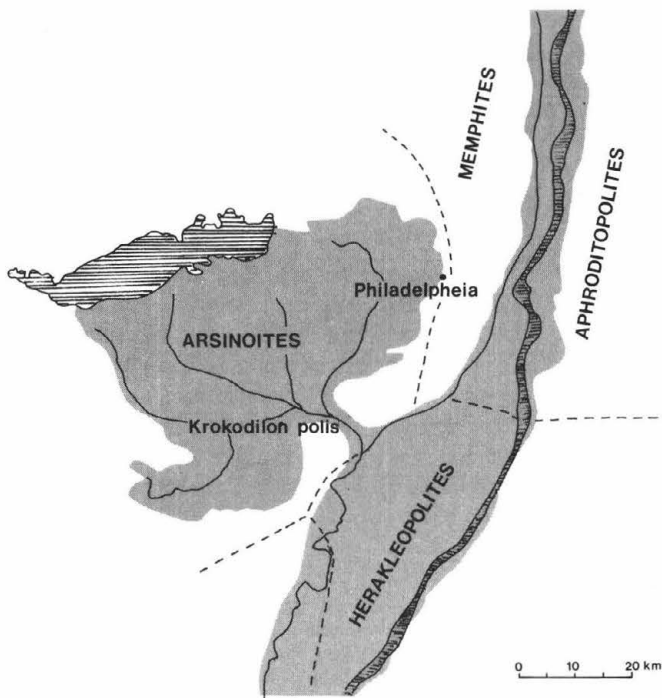
Sinds de tocht der tienduizend en zeker sinds de veldtochten van Alexander de Grote wist iedereen dat een klein leger van goed getrainde Griekse of Makedonische soldaten opgewassen was tegen veel grotere legers van oosterlingen. In de periode van militaire conflicten die volgt op de dood van Alexander, trachten de generaals en hun opvolgers, de hellenistische koningen, daarom Griekse beroepssoldaten aan te werven en aan zich te binden. De Ptolemeeën doen zulks door de soldaten te belonen met landerijen in ruil voor militaire dienst. Honderden dergelijke militaire kolonisten zijn ons uit de papyri bekend; vooral in de Arsinoïtes, de Fajoem-oase, waren ze bijzonder talrijk vertegenwoordigd¹⁸.

17. J. YOYOTTE, *Bakhtis: Religion égyptienne et culture grecque à Edfoe*, in *Religions en Égypte hellénistique et romaine* (Colloque Strasbourg, mai 1967), Bibliothèque des Centres d'Études supérieures et spécialisées, Paris 1969, p. 127-141.

18. Een zeer grondige studie van deze bevolkingsgroep op basis van een volledige prosopografie, vindt men bij F. UEBEL, *Die Kleruchen Aegyptens unter den ersten sechs Ptolemäern*, Abhandl. der deutschen Akad. Wissensch., Berlin 1968.

In maart 248 richt een zekere Stratippos, „Makedoniër behorend tot de ruiteryafdeling van Antiochos in de Herakleopolitische gouw”, een petitie aan de koning (PSI VIII 976). Hij heeft een nieuwe wijngaard aangelegd in de Aphroditopolitische gouw (aan de overkant van de Nijl) en heeft problemen met de lokale ambtenaren in verband met de belastingen hierop. Zes jaar eerder al had zijn zoon Neoptolemos de onderminister van financiën (hypodioiketes) Diotimos over deze zaak geschreven (P.Cairo Zen. II 59236). Neoptolemos, die hier optreedt voor zijn vader, was zelf een militair kolonist (κληρουχος) in Philadelphieia, een dorp in het noord-oosten van het Fajoem.

Deze documenten behoren tot de vroegste getuigenissen over het instituut van de klerouchie. De zoon Neoptolemos is al volwassen in 254 v.C.; zijn vader is op dat moment al een veertiger of vijftiger. Hun namen zijn zo significantief dat de personages zo uit de Nieuwe Komedie zouden kunnen zijn gestapt: Strat-ippos combineert de begrippen „leger” en „paard”, Neo-ptolemos alludeert op een „nieuwe oorlog”. In tegenstelling tot de klerouchen een paar decennia later hebben ze blijkbaar nog geen duidelijke vaste woonplaats:

Stratippos woont in de Herakleopolites (de gouw ten zuiden van de Fajoem) en heeft landerijen aan de overkant van de Nijl in de Aphroditopolites, Neoptolemos woont in het noorden van de Fajoem. Tenslotte lijkt wijnbouw hun voornaamste niet-militaire activiteit; ook op dit punt gedragen ze zich als echte Grieken.

Mijn verbazing was dan ook groot, toen ik volgende demotische tekst op het spoor kwam¹⁹:

Jaar 14 van koning Ptolemaios zoon van Ptolemaios, eeuwig levend. De slaaf van de grote god Anoebis, Onnophris ook genoemd Neoptolemos (Wn-nfr nty dd n = f Nptlms), zoon van Stratippos (Srtps) en van Haünchis (Hr-^cnh) heeft gezegd: „Ik ben uw slaaf vanaf deze dag voor altijd en ik geef u elke maand 5 drachmen als huur voor mijn dienaarschap voor Anoebis de grote god. Geen demon, geen monster (?) -- geen geest, geen kwade macht, geen man uit de onderwereld, niemand ter wereld zal macht hebben over mij tenzij u vanaf vandaag voor altijd”.

We kennen een vijftigtal dergelijke zelfdedicaties uit verschillende streken in Egypte: een persoon wijdt zichzelf voor zijn hele leven toe aan een Egyptische god, hij maakt zichzelf tot „slaaf van de god” en belooft elke maand een kleine som te zullen betalen aan de tempel, heel zijn leven lang. De god zal hem in ruil in bescherming nemen tegen boze geesten, spoken en demonen allerhande. Meestal gaat het om Egyptenaren, maar in een vijftal gevallen betreft het mensen met Griekse namen.

Het staat zo goed als vast dat het tekstje uit Philadelphiea stamt en dient gedateerd in 209 / 208 v.C. (zie vorige noot). Dit laat toe de volgende stamboom van de familie te reconstrueren:

Stratippos I	soldaat in de ruitery	280-250
Neoptolemos I	kolonist in Philadelphia	260-230
Stratippos II	huwt met de Egyptische Haünchis	240-210
Neoptolemos II	alias Onnophris wijdt zich aan Anoebis	220-190

Men kan in deze familie als het ware met eigen ogen de aanpassing vaststellen aan het nieuwe vaderland: een huwelijk met een inheemse dame in de derde generatie, een Grieks-Egyptische dubbelnaam en een zelfwijding aan een Egyptische god in de vierde. De religieuze terminologie van de zelfdedicatie mag ons niet blind maken voor de sociaal-ekonomische betekenis van dit contract tussen mens

19. Voor deze tekst, waarvan de ene helft zich in Berlijn bevindt en de andere in Freiburg, en voor de problemen van datering en localisatie, zie W. CLARYSSE, *A demotic self-dedication to Anubis*, *Enchoria* 16 (1988), p. 7-10.

en god: Onnophris-Neoptolemos betaalt niet zomaar 5 drachmen per maand, hij ontvangt in ruil bescherming van de god tegen alle mogelijke demonen, in de eerste plaats ongetwijfeld een bescherming tegen ziekten. In de praktijk betekende zo'n contract wellicht een soort ziekteverzekering bij de lokale Egyptische tempel; we weten immers dat in de Egyptische tempels de geneeskunde werd beoefend, een mengsel van magie en praktische geneeskunde. Door zijn contract krijgt Neoptolemos toegang tot deze „alternatieve geneeskunde” van de tempels, terwijl hij als afstammeling van een klerouchenfamilie ongetwijfeld ook een beroep kon doen op de Griekse dokters. Hiervoor betaalden de klerouchen namelijk een vaste bijdrage, het *ἱατρικόν*²⁰.

5. EEN PROMINENTE EGYPTISCHE FAMILIE UIT HAKORIS

P.Köln IV 186 is een militair rapport over krijgsverrichtingen in de Delta, ongetwijfeld ten tijde van de inval van Antiochos IV Epiphanes, d.w.z. rond 170-168 v.C. Bij deze strijd worden door de partij van Ptolemaios VIII honderdtwintig officieren van de tegenpartij, die van zijn broer Ptolemaios VI (die toen samenwerkte met de Syrische koning Antiochos) gevangen genomen. De belangrijkste figuur wordt men name genoemd: Euphron, de zoon van Hakoris, en hij wordt, als enige, op vrije voeten gesteld, „om wille van de verdiensten van zijn vader Hakoris” ([δ]ὲ τὰς Ἀχώριος τοῦ πατρὸς χρείας). Opvallend bij deze man is de afwijkende filiatie: de vader draagt een Egyptische naam (Hakor is de naam van een inheemse farao uit de vierde eeuw v.C.), de zoon daarentegen een Griekse naam. Dit lijkt te wijzen op een vooraanstaande inheemse familie, die zich aan het helleniseren is.

Als men op zoek gaat naar belangrijke figuren, die de Ptolemeëen uitzonderlijke diensten hebben bewezen in het begin van de tweede eeuw v.C., dan komt men al gauw terecht bij een sinds lang bekende inscriptie uit het stadje Tehnis-Akoris in Midden-Egypte²¹. De tekst is gegraveerd in reusachtige letters op meer dan tien meter boven het Nijldal. Een zekere Hakoris zoon van Hergeus doet een wijding aan een lokale vorm van Isis ὑπὲρ βασιλέως Πτολεμαίου θεοῦ Ἐπιφανοῦς. De tekst kan gedateerd tussen 199 (troonsbestijging van Ptolemaios Epiphanes) en 194 v.C. (huwelijk van Ptolemaios Epiphanes; na deze datum zou ook de koningin zijn vermeld) en dient in de eerste plaats gezien als een loyauteitsverklaring aan de Ptolemeëen op een ogen-

20. Voor het *ἱατρικόν*, zie P.Hib. I 102 inl.; F. UEBEL, *Die Kleruchen*, index, p. 426.

21. OGIS I 94 = E. BERNAND, *I.Akoris* 1.

blik dat hun gezag in Opper-Egypte werd betwist door een opstand onder de leiding van de inheemse farao's Haronnophris en Chaonophris²². Hakoris, ongetwijfeld de lokale inheemse machthebber, laat deze monumentale Griekse inscriptie aanbrengen en kiest daarmee de zijde van de Ptolemeeën tegen zijn opstandige volksgenoten in de Thebaïis.

Maar gaat het in de inscriptie om dezelfde man als in de papyrus? Het bewijs vinden we in de namen van Hakoris' vader Hergeus en zijn zoon Euphron. Zoals we hierboven (p.25) hebben gezien, was het in Egypte gebruikelijk dat de kleinzoon werd genoemd naar de grootvader. Welnu dat is ook hier het geval: Εὐφρων „de vrolijke, de tevredene” is een Griekse vertaling van Hergeus of Herieus, Egyptisch *hrj*, wat betekent „zij (de goden) zijn tevreden”.

Hoe belangrijk deze Hakoris wel was, blijkt uit het feit dat de stad Tenis (Tehne), waar deze rotsinscriptie gegraveerd is, naar hem werd herdoopt: ἡ Ἀκώριος πόλις, vaak verkort tot ἡ Ἀκώριος, maar pas in de Romeinse tijd vereenvoudigd tot Ἀκωρις²³. De vergrieksing van deze Egyptische familie was niet van voorbijgaande aard: op het einde van de tweede eeuw v.C. wordt de lokale graanmaat in de stad in demotische documenten vermeld als „de maat van *zwprhn*” d.i. „de maat van Euphron”. De naam Euphron, aanvankelijk een vertaling van Herieus, is nu zelfs in de Egyptische teksten de „gewone” naam geworden voor leden van de voornaamste lokale familie.

6. VOORLOPIGE CONCLUSIE

De scheidingslijn, die op het eerste gezicht Grieken en Egyptenaren netjes verdeelt in twee duidelijk onderscheiden bevolkingsgroepen, blijkt bij nader inzien eerder vaag te zijn, zeker vanaf het eind van de derde eeuw vóór Christus. Vooraanstaande Egyptische families nemen Griekse namen aan en krijgen wellicht zelfs toegang tot het Griekse gymnasium, terwijl Griekse inwijkelingen zich aanpassen aan het Nijlland, in de eerste plaats via hun contacten met de Egyptische godsdienst en onder invloed van de tempels.

22. Voor deze opstand, die uitgevochten werd tot in de Lycopolites, de gouv ten zuiden van de Hermopolites, waar de inscriptie zich bevindt, zie W. CLARYSSE, *Hurgnaphor and Chaonophris, les derniers pharaons indigènes. Notes de prosopographie thébaine* 7, Chron. d'Égypte 53 (1978), p. 243-253.

23. Voor deze stad, zie M. DREW-BEAR, *Le nome hermopolite. Toponymes et sites*, Amer. Stud. Papyr. 21 (1979), p.294. De enige tekst die Drew-Bear citeert als voorbeeld van de naam Hakoris voor de stad in de Ptolemeeëntijd, SB V 8257 (188 v.C.), betreft niet de stad, maar opnieuw de persoon Hakoris en vormt een bijkomend bewijs voor zijn belangrijke rol ten tijde van de grote opstand; zie W. CLARYSSE, *Ancient Society* 22 (1991) (in druk).

Wellicht het meest opvallende aspect van deze interpenetratie treft men aan bij mensen die actief waren in de administratie en in het leger. Dezen kunnen namelijk twee gezichten opzetten alnaar gelang van de omstandigheden:

- in situaties waar van hen verwacht wordt dat ze zich als Grieken gedragen, doen ze dit vrij systematisch: Griekse legerafdelingen, Griekse geleidingen van de administratie, het gymnasium. Daar wordt Grieks gesproken en geschreven en de leden van deze instellingen treden er ook bij voorkeur op onder een Griekse naam.
- in situaties waar van hen verwacht wordt dat ze als Egyptenaren optreden, doen ze dat eveneens: Egyptische geleidingen van de administratie, de tempels. En daar treden ze ook op met een Egyptische naam.

Het wordt dan ook, bij deze bevolkingsgroepen, nagenoeg onmogelijk om nog te weten of ze nu etnisch Grieken zijn of Egyptenaren. Soms gaat het om afstammelingen van ingeweken Grieken die zich hebben aangepast (Neoptolemos), soms om inheemse families die zich (tot op zekere hoogte) hebben gehelleniseerd (Hakoris, El-Hassaja). Niet meer de etnische herkomst is van belang, maar de culturele sfeer waarin ze optreden. En het heeft het dus nauwelijks nog zin statistieken te maken over het aantal Egyptenaren onder de dorpschrijvers of de strategen.

Toch kan men niet zoals Droysen spreken over een gemengde *cultuur*. De twee culturen, Grieks en Egyptisch, zijn in zeer sterke mate zichzelf gebleven. Wederzijdse invloeden moet men als het ware met de loepe gaan zoeken, van een versmelting tot één cultuur kan geen sprake zijn. Alleen is er een hele bevolkingsgroep, die zich in beide cultuursferen thuis kan voelen. 's Morgens gaan ze naar het gymnasium, spreken Grieks, lezen Homeros en kleden zich als Grieken, en 's middags gaan ze naar de tempel en zingen ze misschien Egyptische hymnen. En wanneer ze sterven laten ze zich mummificeren naar aloud Egyptisch gebruik.

7. DE PTOLEMAEÏSCHE KONINGEN

Deze tweeslachtigheid treffen we ook aan op het hoogste niveau. Wat de ambtenaren deden op lokaal vlak, vindt men *mutatis mutandis* terug bij de koningen zelf. Enerzijds treden de Ptolemaeïsche koningen op als Makedonisch-Griekse prins en maecenassen van de Griekse cultuur. Precies op dit moment neemt Alexandrië trouwens de fakkel over van Athene, met namen als Kallimachos, Theokritos en Eratosthenes, allen werkzaam aan of in de buurt van het koninklijk hof. De afbeeldingen van de vorsten op munten en hun stand-

beelden op de agoras van de Griekse steden waren in puur helleense stijl. Behalve Kleopatra konden de koningen, zoals hierboven al gezegd, zelfs geen Egyptisch spreken.

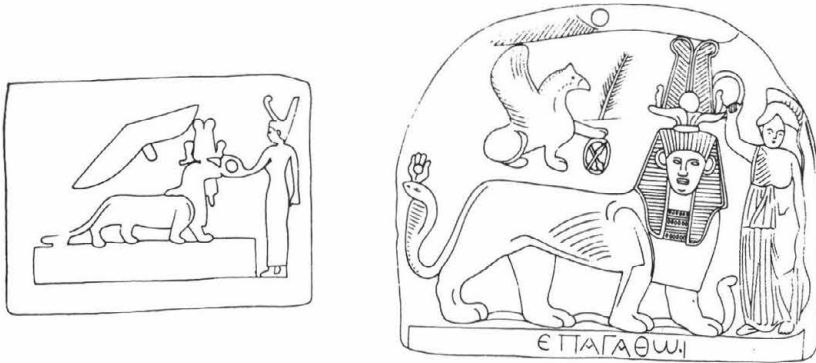
Maar toch verschijnen diezelfde Ptolemeëën als Egyptische farao's, offerend aan de Egyptische goden, op de wanden van de door hen gebouwde tempels, en die tempels blijven puur Egyptisch van stijl. Als Ptolemaios VI uit Rome terugkeert gaat hij Oserapis danken in zijn eeuwenoude tempel in Memphis; in dezelfde stad worden de vorsten ook gekroond volgens het Egyptische ritueel, en jaar na jaar komt de koning de tempel bezoeken.

Opnieuw dus, twee totaal gescheiden culturen, maar beleefd in de persoon van dezelfde man. Dit was geen noodzaak, maar bewuste keuze. Dat het ook anders had gekund bewijst de tempel van Herodes in Jerusalem: de nieuwe tempel was opgetrokken in Griekse stijl, zodat hier wel de twee culturen, een Joodse eredienst met een Griekse uiterlijke vormgeving waren vermengd. In Egypte heeft men er bewust voor gekozen elk zijn eigen weg te gaan.

8. DE EGYPTISCHE GODEN

Maar er is nog een hoger niveau waar we dezelfde gespletenheid aantreffen, dat van de goden. Zoals de dorpsschrijver Menches alias Asklepiades of de agoranomos Areios alias Pelaias, zo treden ook de goden op onder dubbele namen: Horos is Apollo (Apollonopolis Magna = Edfoe), Aphrodite is Hathor (zie onze Hathor-iti), Amon is Zeus. En dat het hier niet alleen gaat om een oppervlakkige *interpretatio graeca*, een eenvoudige vertaling van de naam, heeft prof. Quaegebeur recentelijk duidelijk aangetoond²⁴. Het ikonografische voorbeeld hieronder heb ik van hem overgenomen. Het eerste plaatje toont ons de Egyptische godin Neith in het gezelschap van de sfinx-god Toetoe, haar zoon volgens de Egyptische mythologie. Nu wordt Neith door de Grieken, al sinds Herodotos, gelijkgesteld met Athena. Op het tweede plaatje ziet men hoe zich dat gaat uiten op het vestimentaire vlak: het is niet langer een Egyptische Neith, die Toetoe een krans aanbiedt, maar een Griekse Athena, compleet met chiton en helm.

24. J. QUAEGBEUR, *Cultes égyptiens et grecs en Égypte*, in: Egypt and the Hellenistic World, Proceedings of the International Colloquium Leuven 24-26 May 1982, *Studia Hellenistica* 27 (1983), p. 303-324, esp. p.308-311.

Bovendien gaan de Egyptisch goden ook Grieks spreken. Dit blijkt vooral duidelijk uit de talrijke orakelbriefjes die in de tempels van de dorpen werden teruggevonden. Deze briefjes zijn gericht aan de lokale Egyptische goden, vaak krokodilgoden. In de Ptolemaeïsche tijd zijn deze briefjes geschreven in het demotisch, zoals men zou verwachten. Maar in de Romeinse tijd zijn ze alle gesteld in het Grieks, hoewel ze zijn geschreven door Egyptische priesters voor Egyptische gelovigen aan Egyptische goden. De reden hiervoor is duidelijk: de goden hebben zich gehelleniseerd, zoals alle andere hooggeplaatste personen. Grieks was nu eenmaal *de* cultuurtaal en *de* taal van administratie en bestuur (en orakelvragen zijn een soort rechtspraak van de god). De goden spreken dus niet langer de taal van de Egyptische boeren, maar het Grieks van de gecultiveerde elite en de geheimzinnige hiërogliefentaal van de goden (als ze zich op zijn Egyptisch gedragen).

Dit is het voorlopige einde van mijn verhaal. Maar ik kan niet besluiten zonder te wijzen op het vervolg: een dergelijke schizofrene situatie, waarbij twee culturen in één persoon of in één familie naast elkaar bestaan, kan geen eeuwen blijven duren zonder dat er interpenetratie plaats grijpt. Deze onderlinge beïnvloeding is er dan ook gekomen en wordt steeds duidelijker merkbaar in de Romeinse periode (het is trouwens geen toeval dat mijn laatste voorbeelden, die van de goden, waar wel degelijk Griekse elementen binnendringen in een typisch Egyptisch milieu juist uit de Romeinse tijd stammen).

Een typisch voorbeeld van de geleidelijke vermenging vindt men in de taal: het Grieks van de Egyptische papyri vertoont maar zelden Egyptische invloed; Egyptische leenwoorden bijvoorbeeld worden vermeden, op enkele uitzonderingen na, zoals de maandnamen. Het-

zelfde geldt voor het demotisch, waar Griekse leenwoorden tot enkele categorieën beperkt blijven (woorden uit de administratie en de financiën bijvoorbeeld)²⁵. Het Koptisch, de taal van de Egyptenaren in de Byzantijnse tijd, is daarentegen sterk doordrongen van Griekse woorden (tot en met voorzetsels en voegwoorden), en de Koptische cultuur is een christelijke cultuur, gebaseerd op de vertaling van de Griekse bijbelteksten. De aanloop hiertoe kan men zien in de documenten vanaf de Ptolemeeëntijd. Wat ik vandaag heb willen beschrijven is alleen de eerste fase van een proces van interculturatie dat eeuwenlang heeft geduurd. Een beschrijving van de volgende fasen geef ik u misschien bij een andere gelegenheid.

25. Zie het overzicht van de Egyptische leenwoorden in het Grieks door J.-L. FOURNET, *Les emprunts du grec à l'égyptien*, Bull. de la Société de linguistique de Paris 84 (1989), pp. 55-80, en van de Griekse leenwoorden in het demotisch door W. CLARYSSE, *Greek loan-words in demotic*, Aspects of demotic lexicography. Acts of the Second International Conference for Demotic Studies, Leiden 19-21 September 1984, Leuven 1987, p. 9-33.